

Məhərrəm Vəliyev¹⁴

XIII-XIV ƏSRLƏR ANADİLLİ POEMALARDA EPİZODİK OBRAZLAR

(1 məqalə)

XIII-XIV əsrlər Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi-ədəbi fikir tarixində yeni bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə elm və mədəniyyətin inkişafı ədəbiyyatın çiçəklənməsinə müsbət təsir göstərmiş, onun müxtəlif istiqamətlərdə yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Tədqiqatçı alim prof. Ə.Səfəri bu dönmədə baş verən yenilikləri haqlı olaraq belə xarakterizə edərək yazır: “Elmin və mədəniyyətin başqa sahələrini bir kənara qoysaq, ədəbiyyat sahəsində intibah özünü daha aydın büruzə verir” (3, s. 201). Bu dönmədə anadillə ədəbiyyatın yaranması və tərəqqisi, təsəvvüf ideyalarının ədəbiyyata giclənməsi və N.Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçılarının yaradıcılığı və s. əsas göstəriciləri fikirlərimizi təsdiq edir. XIII-XIV əsrlərdə qələmə alınmış müxtəlif janrlı əsərlərdə insanı düşündürən problemlərin əks olunması, insana yeni münasibət diqqəti cəlb edir. Epik şeirimizin təşəkkül dövrünə aid olan “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Vərqa və Gülşah” və s. əsərlərdə bu özünü daha qabarıq büruzə verir. “Cəmiyyəti, insanı düşündürən, narahat edən məsələlərə toxunulur, saf, təmiz, ilahi eşq, dostluq tərənnüm edilir, igidlik, bahadurluq, ər və ərənlilik alqışlanır, zülm və ədalətsizlik, insanın mənavi azadlığını məhdudlaşdıran adət-ənənələr tənqid olunur” (6, s. 341). Bu mənada anadillə ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi olan “Dastani-Əhməd Hərəmi” məsnəvisi xüsusi maraq doğurur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının XIII əsrə aid edilən anonim müəllifli bu poema haqqında müxtəlif istiqamətlərdə çoxlu tədqiqatlar aparılmış, dəyərli elmi nəticələr əldə olunmuş, əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri, əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Ç.Sadiqoqlunun poema haqqında fikirləri dəyərlidir: “Müxtəlif təbəqələr arasında sosial-ictimai və əxlaqi zəminlərdə baş verən hadisələrin təhkiyəsi, müdriklik, ullağgörməlik, ədalət, hissi-əxlaqi saflıq,... kimi gözəl mənavi-estetik fikirlərə yanaşı şəhərvəpəstlik, qadın və ya kişi məkri, iktidülülük, avamlıq, var-dövlət düşkünlüyü, oğruların, yolkəsənələrin özlərini min hiylə ilə abid, zahid, səxavətli və pəhrizkar kimi qələmə verməsilə nəticələnən, bədbəxtliklər, həyatı uğursuzluqlar və peşmançılıqlar “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin mövzu mündəricəsini əhatə edir” (5, s. 69).

816 beytdən ibarət olan, 6 məclisdə cərəyan edən, əruzun həzəc bəhrində qələmə alınan bu əsərin araşdırılmasında bizi maraqlandıran bir çox məsələlərə yanaşı, məsnəvidə hadisələrin süjet xəttinin inkişafında yeni olan epizodik obrazlara münasibətdir. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar poemanın ideya-məzmunu, əsas surətləri, bədii xüsusiyyətləri və s. məsələləri araşdırarkən epizodik obrazların təhlilini geniş yer ayırmamış, bu yardımçı surətlərin adlarını qeyd etmiş və onlar haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Bəzən də bu obrazlar haqqında söhbət açmamışdılar.

Poemanın əsas mövzusu və ideyası xeyirlə şərin mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Güləndam xeyrin, Əhməd Hərəmi isə şəh qüvvələrin təmsilçisi kimi mübarizəyə qoşulur və əsər xeyrin şəh üzərində qələbəsi ilə nikbin bir sonluqla nəticələnir. Güləndam - Əhməd Hərəmi xətti əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir. Bu süjet xəttinin dinamik inkişafında təbii ki, yardımçı obrazların xüsusi rolu vardır. A.Mirzəyev haqlı olaraq yazır: “Əsərdə (“Dastani-Əhməd Hərəmi” -M.V.) Xoca Rüstəm Güləfrux və onun anası kimi obrazlar da hadisələrin inkişaf dinamikasına xidmət edən surətlərdir. Onlar öz xeyrixah əməlləri ilə Güləndamın şəh üzərindəki qələbəsinə yardımçı olur bu işin gerçəkləşməsinə yol açır” (2, s. 46). Qeyd edək ki, həm də əsərin baş və epizodik obrazları poemada qoyulan əsas ideyanın - kinküdurətin əvvəl-axır öz sahibini məhv edəcəyi ideyasının gerçəkləşməsinə xidmət etdiklərindən, həm də islam əxlaqının, eləcə də klassik Azərbaycan poeziyasındaki humanist ideyaların daşıyıcıları kimi xarakterizə edilə bilər.

Poemada iştirak edən epizodik obrazlar bədii mətnə aktiv, bəzən də passiv iştirak edirlər. Buna baxmayaraq, əsərin canlı, təsirli olması üçün bu obrazların funksiyası böyükdür və inkaredilməzdir. Bu epizodik surətlər əsərlərin süjet və kompozisiyanın qurulmasında xüsusi rola malikdirlər. Bəzi hallarda əsas obrazlardan da üstün mövqeyə malik olurlar. Təbii ki, bu kimi epizodik surətlərin özəllikləri nəzərə alınaraq, onların hərtərəfli araşdırılması müasir ədəbiyyatşünaslığın vacib problemlərindən biridir.

Əsərdə hadisələrin dinamikasında ilk epizodik surət kimi qarşılaşdığımız obraz Güləndamın atası Bağdad sultanı Şəhinsəhdir. Poemanın ilk məclisində Şəhinsəh sultanın var-dövləti haqqında Əhməd Hərəmi məlumat verir və onun xəzinəsini oğurlamağı yoldaşlarına bildirir:

Dedi Əhməd Hərəmi: ey yaranlər,
Mən eşitdim ki, Bağdadı görənler.
Anun sultanını əngin söylədilər,
Onun malın qatı vəsf elədilər...

Kim ol sultanın adınıys Şəhinsəh,
İkən çox malı varmış oldum ağah (1, s. 24).

Məsnəvinin digər hissələrində Şəhinsəh sultan aktiv iştirak etmir, lakin hadisələrin məcrasının dəyişməsinə onun xüsusi rolu vardır. Saraya hücum edib xəzinəni oğurlamaq istəyinə nail ola bilməyən, yoldaşlarını itirən, yaralanan Əhməd Hərəmi bunun səbəbkarı olan Güləndamdan qisas almaq məqsədilə Bağdadı hədiyyələrlə yenidən qaydır və sultanın qəlbəni yol tapa bilir. Oxucunun gözləri öndündə sultanın sadələşməyi üzə çıxır. Sultan kəntxudanın məlumatına əsasən, Əhməd Hərəminin hərəkətlərini yüksək dəyərləndirir, onun əsas qayəsinin nə olduğunu bilmir. Bununla təmiz, saf bir qəlbə sahib olduğunu aşkar edir. Əhməd Hərəminin daxili dünyasını, xarakterini öyrənmədən ona layiq olmadığı sayğı və hörməti göstərir. Hadisənin sonrakı mərhələsi daha təsirli olur. Sultan qızını Əhməd Hərəmiyə ərə vermək qərarına gəlir. O bu qərarı verəndə görəsən nəyi nəzərə alır? Güləndamın

¹⁴ Dosent Bakı Dövlət Universiteti

gələcək taleyini düşünür, yoxsa tacir kimi özünü təqdim edən Əhməd Hərəminin maddi imkanlarını nəzərə alır? Təbii ki, Şərq xalqlarının mentalitetinə uyğun düşüncə sahibi olduğu üçün qızını yaxşı bir adamaərə vermək və gələcək küləkənin yanında qalmasını istəyir. Bu məqsədlə vəzirləri Əhməd Hərəmiyə elçi göndərir. Lakin özünü bu əhvalatdan xəbərsiz olduğunu nümayiş etdirir. Sultan bu hərəkəti ilə dərin düşüncə sahibi olmadığını bir daha biruzə verir:

Vəzirləri ilə bir gün danışdı,
Dedi: şu xoca eşqi bana düşdü.
Bu dənlə ki kərəmlər qıldı bana
Qızımı verirəm şükranə ona.
Bana bir qol-qanad olsun otursun,
Elinə getməsin, bənimlə dursun (1, s. 44)

Sultan Əhməd Hərəminin müsbət cavabından xoşlanır, amma Güləndamın da bu məsələyə münasibətini öyrənmək istəyi ilə onun yanına adamlar göndərir. Güləndamın cavabı sultanı məyus edir və qızı ilə görüşür və düşüncəsini ona bildirir. Onun sözlərində səmimiyyət, övladının xoşbəxtliyi üçün arxayın olmaq düşüncəsi hakimdir. Həmçinin bu görüşün övladın ata sözünü qəbul etməməsi ilə bağlılığının nəzərə alınması əsas şərtlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir:

Şəhənşah dedi: ey canımın parası
Ki, sənənsən gözümün ağrı, qarası.
Rəvamıdır bənim sözümün sıyanı,
Gərəkməz ol əri bana deyəsən.
Əyalımsən bənim sən həm canımsan,
Çigərimənsən damarım, həm qanımsan...
İraq yərə səni verir olursam,
Bənə (bir) dərddürür sənənsən olursam (1, s. 51).

Zavallı sultan qızının gələcək günlərindən xəbərsizdir, Əhməd Hərəminin planlarından onun məlumatı belə yoxdur. Çünki o insanlara inanır, insan cildinə girmiş iblisləri, şeytanları tanımaq gücünə sahib deyil, hər şeyin yaxşısını düşünür. Bununla bərabər, sultan ata sözünün rədd olunması düşüncəsindən uzaq deyil, gözünün ağrı-qarası adlandırdığı övladının cavabını bilmədən bu izdivaca razılıq verən bir Şərq insanıdır. Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdə qələmə alınmış bütün əsərlərdə ata sözünün inkar olunması qanundur. Mövcud olan bütün bədii əsərlərimizdə valideynlərin qız övladlarına qarşı olan davranışları məlumdur. Bunları sadalamağa ehtiyac yoxdur. Çünki Şərq insanının təfəkküründə qızların ailə qurmasında həlledici söz haqqı valideynə, xüsusilə, ataya məxsusdur. Bu problemə Güləndamın dili ilə cavab versək, daha doğru olardı:

Sizə biz qarşı söyləmək eynibdir,
Ulular bu sözü böylə deyibdir...
Nə deyəyin, ata, fərman sənindir,
Əgər dərdli isəm dərman sənindir (1, s. 52).

Güləndamın bu nitqi orta əsr qızlarının üsyanıdır. Lakin bu etiraz əhəmiyyət verən yoxdur. Güləndamın etiraz səsinə ucaltmasının nəticəsi və cavabı yazılmamış qanunların, daşlaşmış adət-ənənələrin hakimlik etməsi qarşısında acizdir. Buna görə də sultan qızının sonuncu cavabından məmnun qalır, sanki bir rahatlıq əldə edir, qaliblər sırasında özünü görür. Bu sultan Şəhənşahın və onun kimi düşüncəyə sahib insanların faciəsidir. Əsərin iki məclisində iştirak edən sultan obrazı yaddaqalan keyfiyyətlərə malikliyi ilə seçilir.

Bədii təhkiyə istiqamətində poemada rastlaşdığımız ikinci epizodik obraz Güləndamın rəfiqəsi-razdaşdır. Əsərin naməlum müəllifi Güləndamın mənəvi və fiziki paklığını qorumaq məqsədilə bu obrazdan məharətlə faydalanmışdır. Məndən bəlli olur ki, bu obraz kiçik yaşlarından Güləndamla dostluq etmiş və zahirən bir-birlərinə çox bənzəyirlər. Güləndam toy günü öz yerinə sirdaşını göndərir və bu sirin gizli qalmasını rica edir. Dostluğa sədəqət göstərən, onu yüksək dəyərləndirən bu obraz rəfiqəsi yolunda ölümə getməyi bacaran insanlardandır. Şərqdə müqəddəs sayılan bəkirəliyini qurban verən bu obraz oxucunu rıqqətə gətirir:

Dedi ol qız e məhbubi-zəmanım,
Fədə olsun yolunda dadlı canım,
Başım üstünə nəkim buyurursan,
Sözündən çıxmayam gər öldürürsən (1, s. 55).

Poemanın çox kiçik olan bu parçası mənəvi baxımdan əhəmiyyətlidir. Əsərdə bu kimi hadisələrin təqdimi insanları dostluğa, sədəqətə səsləyir və gələcəkdə yaradılacaq obrazların formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Məsnəvinin üçüncü məclisində hadisələrin gərginləşdiyi məqamda Xoca Rüstəm obrazı xarakterik keyfiyyətləri ilə ortaya çıxır: "Xoca Rüstəm mərd, qorxmaz, cəsarətli və xeyirxah bir insandır" (4, s. 55). Güləndama əli-qolu bağlı çəməyə çəkilmiş halda rast gəlir, onu azad edir, həyatını təhlükədən qurtarır. Xoca Rüstəm tədbiri bir igiddir, Əhməd Hərəmini aldatmağa nail olur. Vəziyyətin gərginləşməsindən belə qorxmur çəkinmir, Güləndam üçün vuruşmağa, döyüşməyə hazır olur. Onun həyatda sağ qalması üçün bütün çətinliklərə sinə gərməyi bacaran mərd bir insandır. Güləndamın harda rahat olacağını soruşur və ona təkliflər edir:

Ayrıtdı sözüm: eşid, ey yüzü gül,
Şükür qıl padışaha ağlama, gül.
Nə əndişə içindənsən halın de

Bənə könlün nə dilər əhvalın, de (1, s. 73).

Xoca Rüstəmin ədalətliyi, insanpərvərliyi Güləndamın qəlbinə hakim olur. Bu səbəbdən Güləndam üzərində olan bütün qiymətli əşyaları Xoca Rüstəmə hədiyyə edir, bu xeyirxah, səmimi insani yüksək dəyərləndirir, onu "imanlı kişi" adlandırır, uca Tanrının ona həmişə yardımçı olmasını arzulayır:

Güləndam aydır: ey kani-səxavət,
İmanlı kişidə olur şəfaət,
Nə kim etdin bənim haqqında əhsan,
Əvəz verə sənə ol yuca sübhən (1, s. 74).

Poemanın sonrakı məclislərində Güləndamın həyatında əhəmiyyətli rol oynayan iki epizodik obrazla qarşılaşırıq. Bunlardan biri Güləndamın gələcək qayınanası, sultanın anasıdır. Əsərdə onun adı göstərilir, xatun kimi qeyd olunur. Bu xatun dünyagörmüş, həyat təcrübəsi olan müdrik bir ana obrazıdır. Güləndamın ilk görüşdə bəyonən, onun gözəlliyini dəyərləndirən ana bu gənc qızın taleyinə laqeyd qalmır, Güləndamın saflığına, səmimiyyətinə inanır. Oğlu Güləfruxun onunla ailə qurmasını düşünür. Bu məqsədlə oğluna Güləndam barəsində məlumat verir, onların görüşünü təşkil edir. Övladının xoşbəxt olmasını istəyir. Güləndamın sultan övladı olduğunu nəzərə alan ana adət-ənənə ilə toy etməyi təklif edir. Bununla da, el adətinə, ənənələrə sadiqliyini nümayiş etdirir, sultan Şəhənşahın da bu hadisədən xəbərdar olmasını arzulayır:

Bir-iki ay səbr eylə görəlmiş,
Atasına da xəbər göndərəlim
Eşitsin atası dəxi sevsin,
Qızının qüssələrindən avınsın (1, s. 82).

Güləfruxun tələskənliyi görən ana bu istəyindən geri çəkilir. Məsnəvidə ana obrazının digər müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı onun qorxmaz, cəsur bir xanım olduğu bəlli olur. Güləndamın Əhməd Hərəmi qorxusu ananı narahat etmir. Bir qəhrəman kimi mübarizə aparmağa hazırdır:

Dedi xatun: nə canı var gələ ol
Ki, bizim qapımıza ol bula yol.
Əgər qul oluban uçar olursa,
Dənizlər aşiban keçər olursa,
Gələmiş bunda ey xublar güzünü,
Keyik basmaz olu arslan izini (1, s. 84).

Bununla anadilli ədəbiyyatımızda epizodik obraz olsa da, ilk mükəmməl ana obrazına rastlayırıq.

Süjet xəttinin inkişafında, yəni əsərin dördüncü və sonuncu məclislərində Güləfrux obrazı oxucuya maraqlı görünür. Oxucunun bu obraza marağı yüksəlir. Əvvəlki məclislərdə rastlaşdığı sultan obrazı ilə bunu müqayisə edir. Müəllif təhkiyə vasitəsilə bu obraz barəsində məlumat verir. Bəlli olur ki, Güləfrux Şiraz sultanıdır. Atasını itirmiş Güləfrux kiçik yaşlarında sultan taxtına sahib olmuş, çox yaraşıqlı gəncdir:

Hənüz oğlan idi, on idi yaşı,
Vəli kirpigi ox, yay idi qaşu...
Yüzü gül, boyu sərvü bənzi lələ,
Gözü nərgiz, qaşu bənzer hilalə,
Atası dünyadan nəql etmiş idi,
Ata taxtını kəndi tutmuş idi (1, s. 76).

Nişanlışı vəfat edən Güləfrux anasının vasitəsilə Güləndamı görür və ona ilk baxışdan aşıq olur, tezliklə Güləndamla ailə qurmaq barəsində qəti qərar verir. Anasının bir-iki ay gözləməsi fikrinə etiraz edir:

Dedi: ana görüb sevdim bən anı,
Annın eşqi bulubdur könlü, canı (1, s. 82).

Güləfrux sultana layiq toy ələyir. Güləndam Əhməd Hərəmi təhlükəsini nəzərə alaraq möhtəşəm qırx pilləkənli bir saray tikdirməyi ondan xahiş edir. Sultan sevdiyi xanımın arzusunu qısa müddətdə həll etməyi qərara alır. "Doğrudan da, bu saray hazır olur, qırx igid və iki arslan gecə-gündüz onun keşiyini çəkir" (3, s. 251). Beləliklə, Güləfrux ailə xoşbəxtliyi üçün üzünə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirir. Güləndamın atasından fərqli olan bir sultan obrazına xas olduğunu hərəkət və davranışları ilə təsdiqləyir. O, Güləndam və Əhməd Hərəmi döyüşündən xəbər tutmasa da, baş vermiş hadisədən sonra Güləndam üçün narahatlığını ifadə edir və bu qələbəyə şadlanır:

Güləfrux şah aydır: ey nigarım,
Dəl oldun olamı, gözü xumarım...
Güləfrux anı gördü, oldu həm şad,
Çü düşməni öldi qəmdən azad (1, s. 109)

Beləliklə, qeyd edək ki, araşdırdığımız epizodik obrazların hər biri fərdi tutumu və keyfiyyətləri ilə yaddaqalan surətlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dastanı-Əhməd Hərəmi. Bakı, 2004
2. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü. Bakı, 2016
3. Səfərlil Ə, Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008
4. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2014
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. Bakı, 2009

Açar sözlər: “*Dastani-Əhməd Hərəmi*”, *anadilli ədəbiyyat, epik şeir, epizodik obrazlar, süjet, bədii mətn*

Ключевые слова: “*Дастан-Ахмед гарем*”, *литература на родном языке, эпическая поэзия, эпизодические образы, сюжет, художественный текст*

Key words: “*Dastan-Ahmed harem*”, *literature in the native language, epic poetry, episodic characters, plot, literary text*

XIII-XIV əsrlər anadilli poemalarda epizodik obrazlar haqqında

Xülasə

Məqalədə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas inkişaf xüsusiyyətləri göstərilməklə, anadilli epik şeirin ilk nümunəsi olan “Dastani –Əhməd Hərəmi” əsərindəki ədəbiyyatşünaslığımızda geniş və ətraflı öyrənilməyən epizodik obrazlar ilk dəfə olaraq ayrıca tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Poemanın süjet xəttinin inkişafında hər bir epizodik obrazın - Şəhinsah sultan, Güləndamın sirdaşı, Xoca Rüstəm, Güləfrux sultan, Güləfruxun anası surətlərinin elmi-metodik təhlili aparılmış, onların anadilli ədəbiyyatda yeri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, obrazların fərdi xarakterik xüsusiyyətləri vurğulanmışdır. Araşdırmada mövzu üzrə müvafiq elmi ədəbiyyatlara və adıçəxən poemaya istinad olunmuşdur.

About episodic characters in poems in the native language of XIII-XIV centuries

Summary

The article shows the main features of the development of Azerbaijani literature of XIII-XIV centuries and for the first time in our literary criticism “Epos-Ahmed harem”, episodic characters, the first example of the national epic poetry were involved in the research. While developing the plot line of the poem, a scientific-methodical analysis of each episodic image - Shahinshah Sultan, Gulendam, Khoja Rustam, Gulafruh sultan's mother Shahansah, Gulafruh's native person was carried out, their place and importance in literature was determined, individual features of the images were emphasized. The study refers to the relevant scientific literature on this issue and the poem mentioned above.

Об эпизодических персонажах в стихотворениях на родном языке XIII-XIV веков

Резюме

В статье показаны основные особенности развития азербайджанской литературы XIII-XIV веков и впервые в нашей литературной критике в исследовании “Эпос-гарем Ахмеда” были задействованы эпизодические персонажи, первый образец национальной эпической поэзии. При разработке сюжетной линии поэмы был проведен научно-методический анализ каждого эпизодического образа - Шахиншаха Султана, Гулендама, Ходжи Рустама, матери Гулафруха Султана Шахансы, родного человека Гулафруха, определено их место и значение в литературе, подчеркнуты индивидуальные особенности образов. Исследование ссылается на соответствующую научную литературу по этому вопросу и на стихотворение, упомянутое выше.

РƏYÇİ: dos. S.Abbasova